

ANALYSIS OF PROCEDURAL COERCIVE MEASURES AND INVESTIGATIVE ACTIONS THAT RESTRICT A PERSON'S PSYCHOLOGICAL INTEGRITY

Odilov Sardorjon Sobirjon o'g'li

Independent Researcher, Academy of Justice

ORCID: 0009-0002-3974-2928

E-mail: sardorbek1993ab@gmail.com

Abstract. This article examines the protection of a person's psychological integrity in criminal proceedings and the distinction between the lawful consequences of procedural coercion and unlawful psychological pressure. The study is based on a formal legal, systematic, and functional analysis of normative legal sources. The Constitution, the Criminal Code, the Criminal Procedure Code, explanatory resolutions of the Plenum of the Supreme Court, and international instruments are compared. The findings substantiate the need to clarify the criteria for identifying and documenting psychological pressure, without disregarding existing prohibitions and mechanisms for declaring evidence inadmissible. Assessment criteria encompassing legality, procedural purpose, freedom of will, and the possibility of verification are proposed. Areas for improving practical procedures that link the recording of complaints, preservation of information, and independent investigation are identified.

Keywords: psychological integrity, procedural coercion, investigative action, psychological pressure, torture, freedom of will, admissibility of evidence, Istanbul Protocol.

ШАХСНИНГ РУҲИЙ ДАХЛСИЗЛИГИНИ ЧЕКЛОВЧИ ПРОЦЕССУАЛ МАЖБУРЛОВ ЧОРАЛАРИ ВА ТЕРГОВ ҲАРАКАТЛАРИ ТАҲЛИЛИ

Одилов Сардоржон Собиржон ўғли

Одил судлов академияси мустақил изланувчиси

ORCID: 0009-0002-3974-2928

E-mail: sardorbek1993ab@gmail.com

Аннотация. Мақолада жиноят процессида шахснинг руҳий дахлсизлигини муҳофаза қилиш, процессуал мажбурловнинг қонуний оқибатларини ғайриқонуний руҳий босимдан ажратиш масалалари ўрганилади. Тадқиқот

норматив-хукукий манбаларнинг формал-юримдик, тизимли ва функционал тахлилига асосланади. Конституция, Жиноят ва Жиноят-процессуал кодекслари, Олий суд Пленуми тушунтиришлари ҳамда халқаро ҳужжатлар қийсланади. Тахлил натижасида амалдаги тақиқлар ва далилларни номақбул деб топиш механизмларини инкор этмасдан, рухий босимни аниқлаш ва ҳужжатлаштириш мезонларини аниқлаштириш зарурати асосланади. Қонунийлик, процессуал мақсад, ирода эркинлиги ва текшириш имкониятини қамраб олувчи баҳолаш мезонлари тақлиф этилади. Шикоятни қайд этиш, маълумотларни сақлаш ва мустақил текширишни боғловчи амалий тартибни такомиллаштириш йўналишлари белгиланади.

Калит сўзлар: рухий дахлсизлик, процессуал мажбурлов, тергов ҳаракати, рухий босим, қийноқ, ирода эркинлиги, далиллар мақбуллиги, Истанбул протоколи.

Аннотация. Рассматриваются гарантии психической неприкосновенности личности в уголовном процессе и критерии разграничения законного процессуального принуждения и незаконного психологического давления. Используются формально-юридический, системный и функциональный методы анализа нормативных источников. Обоснована необходимость уточнения способов выявления и документирования давления с учетом существующих запретов и правил недопустимости доказательств. Предложены критерии оценки воздействия и направления совершенствования регистрации жалоб, сохранения материалов и независимой проверки обстоятельств их получения.

Ключевые слова: психическая неприкосновенность, процессуальное принуждение, следственное действие, психологическое давление, пытки, свобода воли, допустимость доказательств.

Кириш

Жиноят процессида шахснинг иштирокини таъминлаш зарурати давлат органларига унинг иродасини синдириш ҳукуқини бермайди. Процессуал мажбурлов ҳаракатланиш, мулкдан фойдаланиш ёки муайян мажбуриятларни бажаришга таъсир қилиши мумкин. Бундай чораларнинг рухий оқибатлари билан кўрсатув олиш мақсадида кўрқитиш ёки камситишни бир хил ҳукукий ҳодиса сифатида баҳолаш нотўғри. Масала шахсда ҳар қандай ҳавотир пайдо бўлишини истисно этишда эмас, давлат таъсирининг ҳукукий чегараларини таъминлашдадир.

Конституциянинг 26-моддаси инсон кадр-қиммати ва қийноқни тақиқлаш, 28-

моддаси сукут сақлаш ва ўзини айблашга мажбур қилинмаслик кафолатларини белгилайди [1]. Шу асосда мақолада «руҳий дахлсизлик» шахснинг кадр-қиммати, иродавий мустақиллиги ва кўрсатув беришга муносабатини ғайриқонуний таъсирдан ҳимоя қилишни бирлаштирувчи таҳлилий тушунча сифатида ишлатилади. У алоҳида конституциявий атаманинг айнан такрори сифатида талқин қилинмайди.

Тадқиқот муаммоси қонунчиликда ҳимоя умуман йўқлиги эмас, мавжуд тақиқларни муайян вазиятга татбиқ қилишда қандай фактлар текширилиши лозимлигини аниқлашдан иборат. Қўрқитиш мазмуни, таъсир давомийлиги, ҳимоячига кириш имконияти ва шахснинг ҳолати биргаликда баҳоланмаса, ташқи жиҳатдан тўғри расмийлаштирилган баённома ҳақиқий шароитни тўлиқ очмаслиги мумкин. Бу эҳтимол эмпирик аниқланган кўрсаткич эмас, текширувни ташкил этишга оид методик муаммодир.

Мақоланинг мақсади процессуал мажбурлов ва тергов ҳаракатларида руҳий дахлсизлик кафолатларини тизимлаштириш, ғайриқонуний таъсирни баҳолаш мезонларини таклиф этишдир. Вазифалар қонуний чекловни руҳий зўравонликдан фарқлаш, далиллар мақбуллиги билан боғлиқ оқибатларни аниқлаш ва шикоятни ҳужжатлаштириш тартибини такомиллаштириш йўналишларини белгилашдан иборат.

Материаллар ва методлар

Иш норматив-ҳуқуқий таҳлил шаклида бажарилди. Манбалар сифатида Конституция, Жиноят кодекси, Жиноят-процессуал кодекси, соҳавий қонунлар ва Олий суд Пленумининг далиллар мақбуллигига оид қарори танланди [1–6]. Халқаро қисмда Қийноқларга қарши конвенция ҳамда Истанбул протоколининг 2022 йилги таҳрири асосий манбалар сифатида олинди [7; 8]. Истанбул конвенцияси эса бошқа соҳадаги қиёсий мисол сифатида кўриб чиқилди [9].

Формал-юримдик усул норманинг мақсади, адресати ва ҳуқуқий оқибатини ажратиш учун қўлланди. Тизимли таҳлил тақиқловчи қоидаларни далилларни баҳолаш ва жавобгарлик институтлари билан боғлашга хизмат қилди. Функционал ёндашувда кафолатнинг амалда текширилиши учун зарур ахборот турлари белгиланди. Хорижий ҳужжатлар миллий қонун ўрнига қўлланадиган қоида сифатида эмас, қиёслаш воситаси сифатида олинди.

Таҳлил бирлиги сифатида уч турдаги норма ажратилди: муайян таъсирни тақиқловчи қоида, процессуал ҳаракатни амалга ошириш кафолати ва қонун бузилишига ҳуқуқий муносабатни белгиловчи қоида. Ҳар бирида ваколат,

мақсад, шахсининг ҳуқуқий имкониятлари ҳамда кейинги текширув воситалари солиштирилди. Муаллиф таклифлари амалдаги қоидалардан алоҳида ифодаланди.

Норматив манбалар 2026 йил 21 октябрь ҳолатида текширилди. Ишда жиноят ишлари танланмаси, ходимлар сўрови ёки клиник текширув ўтказилмаган. Шу сабабли ҳуқуқбузарликлар тарқалиши, терговчилар малакаси ёки муайян усулнинг тиббий оқибатлари ҳақида статистик хулосалар берилмайди. Дастлабки матнда библиографик реквизитлари тўлиқ бўлмаган илмий қарашлар мустақил далил сифатида ишлатилмади.

Натижалар

Норматив таҳлил қонуний мажбурлов, мулоқотдаги психологик таъсир ва ғайриқонуний руҳий босимни ажратиш зарурлигини кўрсатди. Биринчи ҳолатда шахс зиммасига қонунда назарда тутилган мажбурият юкланади. Иккинчи ҳолатда савол бериш, воқеани аниқлаштириш ва далилларни муҳокама қилиш жараёни кечади. Учинчи ҳолатда эса таъсир тақиқланган восита, ҳуқуқдан маҳрум қилиш ёки кўрсатув мазмунини мажбуран белгилаш билан боғланади. Ушбу учлик қонунчиликда тайёр тасниф сифатида эмас, мақоланинг таҳлилий натижаси сифатида таклиф этилади.

Эҳтиёт чораси қўлланишининг мақсади шахсни иқдорликка олиб келиш эмас. ЖПКнинг 236 ва 238-моддалари чоранинг асослари ҳамда уни танлашда ҳисобга олинadиган ҳолатларни белгилайди [2]. Шундан келиб чиқиб, оғирроқ эҳтиёт чораси билан кўрқитишни кўрсатув мазмунига таъсир қилиш воситасига айлантиришни процессуал мажбурият оқибатини холис тушунтиришдан ажратиш лозим. Бунда мулоқотнинг номи эмас, унинг мазмуни ва шароити текширилади.

Руҳий таъсир хусусиятига қараб шахсий мажбурият, мулкӣ таъминот ва учинчи шахс иштирокидаги кафолатларни таҳлилий гуруҳлаш мумкин. Бироқ барча эҳтиёт чоралари ихтиёрий розиликка асосланади ёки фақат руҳий хусусиятга эга деган хулоса чиқарилмайди. Ҳар бир чоранинг асоси ва тартиби алоҳида норма билан баҳоланади. Розилик мавжуд бўлганда ҳам у ҳуқуқларни тушунтириш ва қонуний қарор қабул қилиш талабларини бекор қилмайди.

1-жадвал. Қонуний мажбурлов ва ғайриқонуний таъсирни фарқлаш

Мезон	Қонуний фаолият белгиси	Текширилиши лозим бўлган хавф
Ҳуқуқий асос	Ваколат ва қарор асоси мавжуд	Асоссиз ёки ваколатдан ташқари талаб
Мақсад	Процессуал иштирокни таъминлаш	Тайёр кўрсатувни қабул қилдириш
Восита	Ҳуқуқ ва оқибатларни холис тушунтириш	Таҳдид, камситиш, тақиқланган алдаш
Ҳуқуқдан фойдаланиш	Ҳимоя ва шикоят имконияти сақланади	Ҳуқуқдан фойдаланишга тўсқинлик
Қайд этиш	Шароит ва қарор текширилади	Қайдда узилиш, зиддият ёки яшириш

Манба: норматив ҳужжатлар асосида муаллиф томонидан тузилган; жадвал таҳлилий таснифни ифодалайди.

Иккинчи натижа — тақиқ ва унинг процессуал оқибатини биргаликда кўриш заруратидир. ЖПКнинг 17 ва 88-моддалари кадр-қимматни муҳофаза қилиш ҳамда тақиқланган далил олиш усуллари тааллуқли; 95¹-модда эса қонунга хилоф олинган маълумотларнинг мақбуллигига оид қоидаларни белгилайди [2]. Демак, «руҳий мажбурлов учун процессуал санкциялар мавжуд эмас» деган умумий ҳукм асосли эмас. Баҳс мавжуд механизмни аниқ ҳолатга қўллаш ва тегишли маълумотларни сақлаш атрофида қурилиши керак.

Жиноят кодексининг 235-моддасида қонунга хилоф руҳий ва психологик босим ҳам назарда тутилган [3]. Модда таркибидаги субъект, мақсад ва ҳаракат белгилари алоҳида текширилади. Шунингдек, 41¹-моддадаги мажбурлаш туфайли қилмишнинг жиноийлигини истисно этиш масаласи бошқа ҳуқуқий вазифага эга. Ушбу нормадан терговда руҳий босим ўтказишга рухсат бор деган хулоса келиб чиқмайди.

Олий суд Пленумининг 2018 йил 24 августдаги 24-сон қарори далилнинг қонуний олиниши, номақбул далилдан фойдаланмаслик ва тегишли процессуал қарорни асослаш масалаларини тушунтиради [4]. Бу тартибни кучайтириш таклифи мавжуд институтни инкор этишга эмас, шикоят билан далилнинг олиниш шароити ўртасидаги алоқани тўлиқ текширишга қаратилиши лозим.

Муҳокама

Шахснинг эркин танлови муҳим мезон, лекин қонунийликни фақат унинг субъектив ҳиссиёти билан ўлчаб бўлмайди. Процессуал мажбуриятнинг ўзи ҳам ҳаракат эркинлигини чеклайди. Аксинча, шахс таъсирга ташқи қаршилик билдирмагани тақиқланган муомалани қонуний қилмайди. Шунинг учун баҳолашда ҳуқуқий асос, мақсад, восита ва кафолатлар бир-бирига боғлиқ ҳолда текширилиши керак.

Шахсга чоранинг эҳтимолий қонуний оқибатларини тушунтириш билан унинг оиласига зарар етказиш таҳдиди мазмунан фарқ қилади. Биринчисида ахборотнинг тўғрилиги, қарор қабул қилиш тартиби ва ҳуқуқдан фойдаланиш имконияти аҳамиятли. Иккинчисида эса процессуал мавқедан шахс иродасини бўйсундириш учун фойдаланиш хавфи бор. Бу мисоллар муайян ишнинг ҳуқуқий квалификацияси эмас, текширув саволларини ажратишга хизмат қилади.

Қийноқларга қарши конвенциянинг 1-моддаси жисмоний ва руҳий азобни қамраб олади; 15-моддаси қийноқ натижасида олинган баёнотдан фойдаланмаслик қоидасини, қийноқда айбланаётган шахсга қарши баёнот берилганини исботлаш истисноси билан белгилайди [7]. Қийноқ сифатида баҳолашда азобнинг оғирлиги, мақсад ва расмий шахснинг иштироки каби белгилар текширилади. Қийноқ таркиби исботланмагани бошқа тақиқланган муомала ёки процессуал бузилишни қонунийлаштирмайди.

Истанбул протоколи халқаро шартнома эмас, қийноқ ва шафқатсиз муомала ҳақидаги даъволарни самарали текшириш ва ҳужжатлаштиришга оид қўлланмадир [8]. Уни терговда йўл қўйиладиган таъсир усуллариининг рухсатномаси сифатида талқин қилиш мумкин эмас. Протоколга таянувчи методика ҳуқуқий текширув, тиббий баҳолаш ва психологик маълумотларнинг вазифаларини ажратиши лозим. Мутахассис шахс ҳолатини баҳолайди, ҳуқуқий квалификация эса ваколатли орган томонидан ҳал қилинади.

Хотин-қизларни тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисидаги Қонуннинг 3-моддаси руҳий зўравонлик таърифини ўз ичига олади [5]. Уни жиноят процесси учун тайёр универсал таъриф сифатида кўчиришдан аввал қонуннинг мақсади ва адресатлари фарқини ҳисобга олиш зарур. Истанбул конвенциясининг 33-моддаси ҳам қиёсий материалдир [9]; ушбу мақолада у Ўзбекистон учун бевосита мажбурий норма сифатида қўлланмайди.

Тезкор-қидирув фаолияти билан процессуал сўроқнинг ҳуқуқий режимлари ҳам фарқланади. «Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида»ги Қонуннинг 17-

моддасидаги чекловларни муайян сўзнинг тилга олинмаганига қараб кенгайтириб талқин қилиш тўғри эмас [6]. Бирор усул алоҳида номланмагани уни автоматик равишда рухсат этилган қилмайди. Натижадан жиноят ишида фойдаланишда ҳуқуқлар ва далил олиш тартибига риоя этилгани текширилиши шарт.

Руҳий босим ҳақидаги мурожаатни баҳолашда фақат ташқи тан жароҳатига қараш етарли эмас. Шу билан бирга, хавотир ёки чарчоқнинг ўзи босим фактини автоматик исботламайди. Хабарнинг вақти, шароит, мулоқот мазмуни, мавжуд ёзувлар ва бошқа маълумотлар биргаликда текширилади. Сўроқ давомийлигига оид ЖПКнинг 107-моддаси каби мавжуд кафолатларнинг бажарилиши ҳам шу текширувга киради [2].

2-жадвал. Руҳий босим ҳақидаги хабарни текшириш учун таклиф этилаётган қайдлар

Текширув йўналиши	Сақланадиган маълумот	Мақсад
Вақт ва жой	Сўроқ, кутиш ва танаффус вақти	Ҳодисалар кетма-кетлигини тиклаш
Мулоқот	Талаб ёки таҳдид мазмуни	Қонуний тушунтиришдан фарқлаш
Ҳуқуқий ёрдам	Ҳимоячи билан учрашув маълумоти	Ҳимоя имкониятини баҳолаш
Техник қайд	Асл аудио-видео ва яхлитлик маълумоти	Қайднинг тўлиқлигини текшириш
Шахс ҳолати	Мурожаат ва мустақил баҳолаш ҳужжати	Ҳуқуқий ва мутахассис баҳосини қиёслаш

Манба: норматив ҳужжатлар асосида муаллиф томонидан тузилган; жадвал таҳлилий таснифни ифодалайди.

Ҳужжатлаштиришда маълумотларнинг аслигини сақлаш алоҳида аҳамиятга эга. Фақат қисқа видео парчаси бутун мулоқот шароитини қамраб олмаслиги мумкин. Шу сабабли муаллиф таклифи сифатида қайднинг бошланиш ва тугаш вақти, узилиш сабаби ҳамда асл файлни сақлаш тартибини бир хил шаклда белгилаш мақсадга мувофиқ. Бундай қоида ҳимоя томонининг текшириш

имкониятини ҳам ҳисобга олиши керак.

Яна бир таклиф — шикоятни қабул қилиш билан боғлиқ ҳаракатларни изчиллаштириш. Мурожаат вақти ва мазмуни қайд этилиб, йўқолиши мумкин бўлган маълумотлар сақланади, тегишли текширув чоралари ҳал қилинади ва асослантирилган қарор қабул қилинади. Босим ҳақидаги хабарни текшириш билан далил мақбуллигини ҳал қилиш ўзаро боғлиқ, аммо алоҳида процессуал вазифалардир. Бирининг мавжудлиги иккинчисини ўз-ўзидан ҳал этмайди.

Қонунчиликни такомиллаштиришда янги атама киритиш билан чекланиш етарли эмас. Таъриф уни қўллаш тартиби, қайд воситалари ва қарорни қайта текшириш имконияти билан таъминланиши лозим. Руҳий босимнинг ёпиқ рўйхати ҳам хавфли: рўйхатда номланмаган таъсирни қонуний деб қабул қилиш эҳтимоли пайдо бўлади. Шунинг учун мисоллар очик мезонлар билан бирга берилиши, тақиқланган муомалани оқловчи истиснолар яратилмаслиги керак.

Тадқиқотнинг чеклови амалиёт материаллари билан текширув ўтказилмаганидир. Таклифларнинг самарадорлиги кейинги босқичда шахсий маълумотлари муҳофаза қилинган суд қарорлари ва процессуал материаллар асосида баҳоланиши мумкин. Бунда шикоятлар сонидан ташқари, уларнинг кўриб чиқилиш асослари, сақланган ахборот ва далиллар мақбуллиги ҳақидаги қарорлар ўртасидаги боғланиш ўрганилиши лозим.

Хулоса

Шахснинг руҳий дахлсизлигини муҳофаза қилиш процессуал мажбурловни умуман рад этишни англатмайди. Қонуний чекловнинг мақсади ва тартиби кўрсатув мазмунини мажбуран белгилашдан ажратилиши керак. Таклиф этилган баҳолаш мезонлари ҳукуқий асос, мақсад, таъсир воситаси, ҳуқуқдан фойдаланиш ва кейинги текширув имкониятини қамраб олади.

Миллий қонунчиликда тақиқланган таъсир ва номақбул далилларга оид кафолатлар мавжуд. Шунинг учун такомиллаштиришнинг асосий йўналиши ушбу институтларни инкор этиш эмас, руҳий босим аломатларини аниқлаш, хабарни қайд этиш ва далилларни сақлаш тартибини аниқлаштиришдан иборат. Жиноий жавобгарлик масаласи билан далилнинг процессуал мақбуллиги алоҳида асослар бўйича ҳал этилади.

Муаллиф таклифлари шикоятни ўз вақтида қайд этиш, аудио-видео маълумотларнинг яхлитлигини сақлаш, зарур мустақил баҳолашни ташкил қилиш ва қарорни асослашни ягона текширув мантиғига боғлайди. Уларнинг амалий натижадорлигини тасдиқлаш учун кейинги эмпирик тадқиқот зарур.

Мазкур ишда эса бу йўналишлар норматив таҳлилдан келиб чиққан таклифлар сифатида тақдим этилди.

Фойдаланилган адабиётлар

- [1] Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Янги таҳрир, 30.04.2023. 26, 28-моддалар. <https://lex.uz/docs/6445145>
- [2] Ўзбекистон Республикасининг Жиноят-процессуал кодекси. 22.09.1994. 17, 88, 95¹, 107, 236, 238-моддалар. <https://lex.uz/docs/111460>
- [3] Ўзбекистон Республикасининг Жиноят кодекси. 22.09.1994. 41¹, 235-моддалар. <https://lex.uz/docs/111453>
- [4] Ўзбекистон Республикаси Олий суди Пленуми. Далиллар мақбуллигига оид жиноят-процессуал қонуни нормаларини қўллашнинг айрим масалалари тўғрисида: 24.08.2018 йилги 24-сон қарор, ўзгартиришлар билан. <https://lex.uz/acts/3895986>
- [5] Ўзбекистон Республикаси. Хотин-қизларни тазйиқ ва зўравонликдан ҳимоя қилиш тўғрисида: 02.09.2019 йилги ЎРҚ-561-сон Қонун. 3-модда. <https://lex.uz/docs/4494709>
- [6] Ўзбекистон Республикаси. Тезкор-қидирув фаолияти тўғрисида: 25.12.2012 йилги ЎРҚ-344-сон Қонун. 17-модда. <https://lex.uz/docs/2107763>
- [7] United Nations. Convention against Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. 10 December 1984. Articles 1, 15. <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/convention-against-torture-and-other-cruel-inhuman-or-degrading>
- [8] OHCHR. Istanbul Protocol: Manual on the Effective Investigation and Documentation of Torture and Other Cruel, Inhuman or Degrading Treatment or Punishment. Rev. 2. Professional Training Series No. 8. New York; Geneva: United Nations, 2022. <https://searchlibrary.ohchr.org/record/30353>
- [9] Council of Europe. Convention on Preventing and Combating Violence against Women and Domestic Violence. CETS No. 210. Istanbul, 11 May 2011. Article 33. <https://www.coe.int/en/web/istanbul-convention>